

840²

Chy 12

1931

Panama

B C,

Був в селі Андріївці парубок Олекса; незвичайний був хлопець, бо перед тим часто бував він по містах і робив на фабриці. Через се, як він вернув ся до Андріївки, там дуже любили слухати його оповідання про иньшу сторону, иньших людей.

Олекса з жінкою мали свою хату і ось як неділя або празник, до них сходили ся селяни побалакати. Час проходив або в розмовах, або в читаню, бо Олекса в місті научив ся добре писати і читати. Звезли в Андріївці вже жито і пшеницю і трапилось якось під ряд два празники. По обіді набралось чимало люду, селян з панської економії до хати Олекси. Почали балакати про те, що управитель панський Данилевський не буде, як казав, платити людям на другий тиждень по 30 крейцарів, а буде давати тільки по 20. От Петро, чоловік дуже бідний, що і своєї землі не мав, а жив з жінкою у її рідні і ходив наймати ся в економію, почав розказувати, що у него ночував якийсь подорожний з далека і йому багато розказував про недород в иньших сторонах і про те, що жито буде дуже дороге і що наред буде дуже бідувати. Трохим Тологон, який мав невеличку, стару хатину на селі, де жив з жінкою і заробляв на селі, почав казати, що відай треба буде помирати з голоду, бо заробіток в економії що раз менший,

а хліб дорозший. Двох других господарів нічого не казали. Жінки сиділи дуже засмучені, вони теж ходили на заробіток, бо землі своєї було дуже мало; гадали, як їм прожити ся в зимі, коли і прогოდувати ся треба і податки заплатити, а зимою заробіток зовсім малий, не більш як по 15 крейцарів на день в економії коло машини. Дворова служба, ті, що наняті були управителем в економію, теж смутні були, казали їм, що пан з нового року хоче поменшити службу, де-яких прогнати, через те, що урожай злий і стільки людей, як казав, у него на зиму не треба. Федор Босий, що служив в економії, каже: „Бач, пани жалують ся, що їм погано, а нам хиба добре жити? Правда, нам дають де жити на дворі, кормлять і ще 25 ринських на рік, але се тільки щоб очі закрити, а платять не по правді“.

„Як не по правді?“ спитав хлопець Микола, що служив при конях в економії.

„А ось і не по правді. Як торік тут був студент, то я його просив, вираховати мені, кільки то припадає на день. Він лічив усе: і грошима, що маю і хату, і дровами, і три сажні землі, що маю під огород, і кільки поїсть моя корова, навіть смітя для свиний і вийшло в день 20 крейцарів. А кільки за них чоловік на-трудить ся, то часом руки та ноги ніби не свої, а ще кільки сам управитель насварить...“

„А чи не питав ти“, каже Микола, „кільки я заробляю на день при конях, або як хто при огороді?“

„Чого тільки я не питав?“ відповідає Федор. „Про всяку службу питав, і про жінок, і про свинопасів, про всіх питав. Він казав, що двірському хлопцеві, який бере 25 злр. на рік з харчем і спить на конюшині при конях, випадає 15 кр., а дівчатам, що служать або коло кухні, або в кімнатах по 13 кр.“

Знов питається ся Петро Болиголов, що служить у сусіднього пана і теж прийшов до Олексі, кільки йому випадає на день.

„Та тобі, Петре, випадає 20 кр. на день“.

„Дивіть ся люди добрі“, каже Петро, „20 кр., а наробить ся і натомить ся чоловік більше, ніж на якій економії. Ох життя!“ „А хіба мені ліпше?“ каже Андрій Самченко, що з другим наняв ся пилити дошки в панськім лісі. „Вийдеш на роботу о годині 4 або 5 з рана, а вернеш ся часом в 9-ту вечером і за то платять по 30 кр. денно. Був в Андріївці старий нічний сторож, Антон Самійленко, літ 70; він недавно дуже хорував і як з ліжка підоймив ся, то такий як смерть — шкіра та кости. Слухав він все, що казали, як нарікали на свою тяжку долю, і до того часу нічого не казав. Після того, як Федор відповів Петру, так каже дід:

„Давно уже я жию на сьвіті і багато дечого бачив на своїм життю. Бачив я, як була панщина і як після панщини людям роздали землю; гадаю я собі, що при панщині людям ліпше було жити. Не треба було платити податки, бо все платив пан. Не думали, що сіяти, як зібрати, як зворати, бо то все залежало від

пана або управителя. Навіть пан мусів дати їсти, бо як не дав би, то у него люди мерли-б з голоду, а як поумирали-б, то хто-б пану на него робив? А тепер щож ви маєте з тої землі, що вам дали? Стільки уже людий стратило свою землю, а у кого вона зосталась, той мусить завше клопотатись, як податки заплатити, як скотину прогодувати і що самому їсти? Ну, скажіть сами, чи не ліпше вам було при панах?”

З сим ніхто не згодив ся; навіть Федор, Петро і Гнат на діда дуже розгнівались а Андрій каже до него: „Не сподівались ми від тебе, діду, такої балаканки. Хоч трохи часом важко буває чоловіку, але все таки анї пан або управитель не панує над нами, дочки або жінки вам ніхто не згубить, не може нас бити і продати другому як яку скотину.

„Продати не може“, відповів Антін, „а Данилевський вас не бє хіба, або мало є таких паничів, що тільки те і роблять, що за дівчатами літають по селі і баламутять?...

А все-ж чоловік є вільний, каже Гнат Андрій, і як захоче може їх позивати до суду, а все таки продати або віддати до війська ніхто не може, як було при панах.

А ви, діду, так за панщину стоїте, хіба вона вам багато добра зробила, каже Гнат. Відомо-ж, що при панщині корпєть мали тільки пани, а нарід мусів все робити на них.

А от мені багато добра зробили пани, відповідає дід Антін, так, що тепер на старість не знати, де голову прихилити. Коли роздавали

землю, я у покійного пана служив в комнатах і землі не дістав, але 2 морги мені пан обіцяв дати за те, що я у него служив більш як 20 років і завше мені у него було добре.

А що-ж ви з тою землею зробили? питаєть ся Михайло.

Що-ж бо я зробив, коли я її тільки бачив, каже Антін. Пан поїхав за границю, потім скоро помер там, а як настав Данилевський, а я йому пригадав панські слова, то він мені відповів: Геть к бісовій матері, нічого не дістанеш.

Усі дивували ся, як то пани додержують свої обіцянки народу, а дід Антін каже далі: Яке тепер моє життя? Сторожую я вісім місяців, бо зимою вже не можу, старий став, мерзну; платять мені за се 1 зл. на місяць, так, що маю 8 зл. на рік. Часом нарубаю дров або до ліса за ними поїду, або корзинку яку сплету, от з того ще де-що маю та якось з дня на день жию. Ой, нічого мені ті пани доброго не зробили, що б мав за ним стояти; тепер Данилевський каже, що скоро мене прожене, бо старий став і погано сторожу, а що-ж я бідний буду робити на старість? Сина у мене не має, хіба жебрацким хлібом жити.

Задумав ся старий про свою біду на старості, не казав більш нічого, а люди розмислювали, чи справді при панах ліпше було жити.

Тільки тепер обізвав ся Олекса, котрий до того часу мовчав, каже:

А що-ж то Гнате і ви Андрію нічого не кажете? Розгнівали ся на діда Антона за його

слова, що при панах краще було; він своє сказав а ви нічого не відповідаєте?

А що-ж казати, обізвав ся Гнат. Їм погано і мені погано і кождому тепер так не гарно, що не звісно як тільки жити на світі. Може то і правда, що при панщині краще було?

Скажіть мені, Олексю, каже Андрій, як ви про се думаєте? Чи правда воно так, чи ні? Бо як правда, то може краще було-б, що б тепер панщина була досі, або що б її знов зробили?

Нехай Бог бороне від сього, відповів Олексю. Що б панщину тепер вернули? Що б могли знов нарід бити і продавати, як яку скотину? Дай Боже не дождать ся. Тепер нарід і сам не дав би панщині вернути ся.

Так, таки не дав би, каже, Роман, а йому Андрій знову:

Ну! добре Олексю, але для чого дід Антон каже, що краще було за часів панщини і ми йому нічого не відповімо?

А я вам зараз скажу длячого, відповідає Олексю:

Як би ви копали сокирою в ногу, чи боліло-б у вас?

А певно що боліло, про те нема що питати, каже Андрій.

Чекайте, а як би дивили ся на ту рану, то вам би нічого не допомгло, тільки-б чули, що болить?

Так.

Ну добре. А як би тепер прийшов хто небудь неумілий, перевязав би вашу ногу і казав би надіти чобіт, чи перестало-б боліти?

Де-ж там перестало?

А коли-б же у вас перестало боліти? питає Олекса:

Аж тоді, каже Андрії, коли-б або фельшер або дохтор, добре перевязав, то-б загоїло ся.

А до чого се ви провадити, Олексо, питає Микола, котрий весь час тільки прислухав ся до розмови.

А бачиш, до того, що з панщиною теж саме, як з раною; так як ту рану неумілий перевязав, що б її хворий не бачив, а вона завше-б боліла, так і людям дали-б по троху землі і то не всім, що б вони не могли бачити панщини і що б думали, що її уже нема. А вона є. Є панщина така сама, як була перед 1848. р. Люди її не бачуть і хоч вона їх нищить, думають, що її нема.

Як почули сі слова, всі зараз подумали: еге, тут цікава розмова може бути, варто послухати.

Хто вже зібрав ся йти до дому і той остав ся; присунули ся ближше до Олекси і слухають, що далі буде.

Петро його питає:

Як-же то, Олексо, ви кажете, що тепер є панщина? От, кажуть, що люди вільні, що не будуть ні на кого робити; то значить, що нема панщини? А ви кажете, що панщина є?

От дурний, відповідає Федор до Петра, а чи ти не розумієш, що і той неумілий, що перевязував рану, казав хворому, що не буде боліти, казав через те, що б у него взяти податки, що б не бунтував ся і що б слухав як корова, що

ному кажуть. А тепер на кого-ж ми робимо, як не на панів? Хиба вони самі на себе роблять, що мають усього до сита, чого тільки забажають.

З чиєї-ж то роботи, як не з нашої? Як би ми на них не робили, то вони-б нічого не мали, а коли ми на панів робимо, то значить, що панщину відробляємо і що вона є.

Чи правду кажу, Олексю, чи ні?

Чисту правду, відповідає той.

Ой правду каже Федор, відозвали ся Роман, старий Антон і Гнат і Андрій і Петро і Микола і всі інші, що там були.

І Федор правду каже і ви Олексю, відозвав ся Василь на то все.

Але щось мені в голові не містить ся, як воно є? Кажуть нам, що нема панщини і ми самі думали, що нема, аж виходить, що вона є. Як-же то воно є, розкажіть мені і через що воно так?

Як що хочете слухати, я вам розкажу про се, як мені здається і як я сам се розумію.

Кажіть, кажіть, будемо слухати, відповіли всі.

І.

Ось як, почав казати Олексю.

Давно колись, літ тисячів тому назад, люди жили инакше, ніж тепер; вони не знали ні плуга, ні скотини — нічого. То були дикі люди.

І тепер ще в різних краях по світу живуть такі дикі люди, які давніш були скрізь. Вони

нічого того не мають, що ми, живуть в лісах, мусять боронити ся від усякого звіря, вони ловлять сих звірний або рибу в річці і з того живуть. Такий дикий чоловік, що має тільки списа або лук, з яким полює, ледве може сам себе прокормити полюванем та ловом, певно не має на кого другого робити. Ходять сі дикі громадами і коли одна громада зустрітить другу, то бють ся, як звіри. Яка громада сильнійшою покажеть ся, то та забирає в полон слабійших і тих ріжуть і їдять.

Господи Боже, крикнуло де-кілька слухачів разом, щож то за люди? Що то за народ страшний, що їсть других?

А я-ж вам казав, відповідав Олекса, що то дикі люди, а тепер тільки де-не-де позостали такі, тепер їх мало, а літ тисячу назад було їх багато. Чому-ж їм було не їсти других людей, що з ними були ся, коли для них чужий чоловік, не з їх громади, був все одно, що звір? Як на охоті поймав якого звіря і їв його, так коли зловив чоловіка другої громади, то теж пік його і їв. Пізньіш люди побачили, що скотину можемо привчити, що корова або вівця або коза може молоко давати, а ще пізньіш, що також можна їздить, що кінь може тягнути віз, або волом можна орати. Тоді перестали їх відразу убивати, а навіть стали їх кормити. Теж і з чоловіком. Коли чоловік побачив, що його полоняник може для него і звіря піймати і риби наловити, він не став його убивати а примусив, робити на себе.

Ті громади, котрі були сильніші, ті побрали слабші і сих громадян зробили своїми невольниками.

Бачите-ж, відки почало ся панство, обізвав ся Гнат, з нічого другого, як з розбою, бо розбійники напали на смирних людей і зробили їх невольниками.

Се з сього почало ся панство, казав далі Олекса, а ось слухайте, відки пішла панщина.

Дуже довго була така неволя людська. Коли Ісус Христос прийшов на землю, тоді скрізь були невольники, що робили на панів; пани тоді сильні були, бо могли все робити над своїми невольниками. Невільник тоді був зовсім як тепер хоть шкапою; хотів пан бити, бив, хотів продати, продав, хотів убити, убивав. Продавав батька одному, матір другому, доньку третьому, йому було все одно. Були навіть такі пани, що ріжних риб кормили невольниками, а сих риб вони мали в ставках, а потім давали на обіди своїм гостям; мясо сих риб було смакнійше, коли їх кормили чоловічим мясом.

Ой, лихо, сказав потихеньку Андрій і аж руки згорнув, а иньші тільки витріщили очи на Олексу, що такі річи могли колись творити ся.

А як-же, каже Олекса. Сі невольники бунтували ся і що раз більше; вони тікали від панів, збирали ся в громади, нападали на тих самих панів. Та що-ж з того? Пани мали військо, яке вони посиляли проти невольників, як тепер посилають команди проти робітників, як не хо-

тять на панів робити; невольників ловили, брали у тюрми, мучили, розпинали і убивали. Розпинали Ісуса Христа, і сих христів з розпятими тисячі стояли при дорогах, що б другі невольники бачили і не бунтували ся. Коли прийшов на землю Ісус Христос, він сказав, що всі люди повинні бути рівними між собою, що нема панів і невольників, що всі люди повинні працювати і любити один другого. І тільки за се одно його взяли і розпинали по волі священників юдейських і Пілата, що був назначений губернатором Юдей від римського царя.

Ну, добре, Олексю, каже Федір, то-ж було в ті часи, а тепер певно нїде нема з того часу невольників? Отже-ж так казав Ісус Христос, а тепер всі люди християни, то слухають Його і невольників нїде нема?

Ісус Христос інакше,повідає Олексю, а пани інакше. В Австрії, в Росії, в Німеччині, в Франції і в інших сторонах Європи уже давно нема невольників, а в Америці то тільки небагато десятків літ, як їх освободили пани, хоч те-ж нїби були християни і молилися Ісусу Христу. Молити ся молилися, а своєю дорогою їздили до Африки і там купували чорних людей, негрів, яких робили невольниками і продавали.

Еге, каже Осепп, се якось був з паном у Львові, так там на улиці бачив такого чорного чоловіка.

От бачиш, каже Олексю, то се таких вони купували цілими громадами і відвозили в Америку.

Від кого-ж вони купували? питаєть ся хтось.

А от негрівських королів, каже Олекса. Ті негри були ще дикими людьми, так над ними були такі королі, що мали право все робити зі своїми людьми, і вони продавали їх за горівку або за склянні гузики, а купці сей свій живий товар відвозили в Америку; невільники мусіли там всі тяжкі роботи робити. В Африці і досі торгують невільниками, і все то із ними роблять, що я казав. Про те, що було, дуже довго розказувати, а я хотів вам виложити, як з сего усього пішла панщина.

Осе-ж, обізвало ся де-кілька, то і розкажіть нам найголовнійше.

В кінци вже панам трудно було доглядати за частими бунтами невільників. Опріч того, пани мали багато землі і де-які не жили в своїх землях; сі великі землі потребували багато робучої сили, а управитель один не міг доглядати за усім, через те невільники не дуже старали ся на пана. Кождий невільник розмисляв собі: на що йому дуже старати ся, коли все се не для него, а йому дістанеть ся, аби не вмерти з голоду. Всього йому давало ся по трохи, що б ледви міг жити та на пана робити.

Гадали собі тоді пани так:

Погано нам тепер дуже; невільники бунтують ся, не хотять нам добре робити і через то наші землі дають менше доходу. Треба щось иньше зробити. Треба-б зробити, щоб невільник робив ніби на себе і на своїх дітей; дамо кождому по куску землі, котра-б переходила від

батька невільника на сина. Що б за сю землю він мусів дати тільки а тільки зі свого збору чи чого иньшого. А опріч того, думав собі пан, лишемо собі ще землю, на котру мусить кождей невільник, що наділений землею, приходити і тільки то днів відроблювати за свою землю. З того пішла панщина. Як пани гадали так і зробили. Невільників тоді була сила і всі були замирені сею землею, думали вони, що через се зробили ся трохи вільними і мають час робити на свою власну користь.

Певно їм тепер лучше зробило ся, ніж перше, обізвав ся Гнат, бо кождей міг мати свою хату, жінку з дітьми і де-який час мав спокійний для себе.

Що вже їм було лучше, що ними риби не кормили і не так їх уже продавали, як ранійше, каже Олекса, тільки і пани з того нічого не стратили.

Як вже не стратили, каже Гнат, коли перше невільник мусів весь час робити на панській землі, на пана, а тепер як настала панщина, то він робив кілька днів на пана, а решту днів на себе? Возьмемо на приклад: три дні на панщині, а три дні на себе, а давніш шість днів на пана. Певно, що пани мусіли стратити.

Почекайте Гнате, каже на то Олекса. Вс кажете, що невільник весь час робив на пани; добре, але-ж вони мусіли йому їсти дати і якуаь хату і одежу; бо як би не дали, то він мусів би або від морозу або від голоду померти. Бачите,

з того, що невільники робили, одна частина йшла на то, що б їх самих одержати, а друга вже частина потім йшла на пана. Розумієть ся, пани старали ся про то, що б як найбільше йшло до них самих, а як найменше на невільників. Що б невільники, тільки не помирали з голоду, як коні та воли, завше яка частина йшла на невільників; возьмемо, що на них йшла половина того, що вони виробили на тиждень, то значить, що три дні в тиждень вони робили на себе, а три дні на панів.

Зовсім так само, як пізнійше за часів панщини, каже старий Антон.

Правда ваша діду, каже Олекса, зовсім так, як панщина, тільки та ріжниця, що коли робив невільник, то над ним доглядав управитель, а невільник думав, що він все робить на пана і через те бунтував; а за панщини чоловік робив три дні на себе; тепер він гадав, що три дні тільки, а три дні таки його власні і через те не бунтував ся. Правду я Гнате кажу, чи ні?

Я і сам бачу, відповідає Гнат, що правда, кажіть-же, що було далій.

Коли вже з невільників перейшли на панщину, то тому тепер вже буде яка тисяча років, каже далій Олекса, бо то було після рождества Ісуса Христа. Панщина була скрізь і з початку все було добре; нарід відробляв панщину і нічого на те не казав; недовго так було, знов зачав нарід бунтувати ся, бо йому знов зробило ся важко; пани собі наживали ся, воювали, а нарід все мусів терпіти. Та що мені казати про

часи панщини, коли між вами ще є такі, що памятають сї часи.

Ой памятаю, добре памятаю, промовив дід Антон, нехай Бог боронить.

Бачите і давнійше було ще гірше, каже знов Олекса, були і такі пани, що приказували невільним людям лісти на дерево і тоді стріляли в них як до птиць.

Ой лихо, муркнув Андрій, і аж руки підняв до гори.

А як-же, каже на то Олекса. От почали люди знов бунтувати ся. Богато раз бунтував ся нарід і скрізь по всіх землях. Але сї бунти пани та царі завше усмиряли, через те, що вони мали велику силу в війську, набраними з того же народу.

На кінець таки мусіли знести панщину, бо бачили, що дуже трудно буде зладить з народом. У Франції панщину скінчили уже 100 літ тому назад, в Росії 35 літ тому назад а в Австрії 54 тому назад.

От ви казали, Олексо, обізвав ся Федор, що ми і тепер відробляємо на панів, тільки не знаємо, як се ми робимо.

Каза́в я се, відповідає Олекса, а ось зараз розкажу; слухайте-ж добре, як се виходить.

II.

Поперед ви знаєте, що не всі після „волі“ дістали землю, а ті, що дістали, певно не дістали її за дурно, а мусіли за неї платити. Оцінили

землю і так, як кождий мужик не міг або не хотів відразу заплатити, що сї гроші, які він винен був за землю, розложили на кілька років, що б він платив сї гроші разом з податком. Може хто думає, що він даром получив землю, се неправда, він за неї заплатив разом з податками панам. Податки і так великі, а тут ще де-хто мало землі получив, або після смерти батька розділили сини, то кождому дістало ся небогато землі а знов де-хто згубив свою землю і пішов в найми до панів або в місто за роботою; як мало землі, то з неї ніяк не можна заплатити податки, та ще самому треба якось жити, кормити ся та убирати ся. Богато пішло в місто шукати роботи, ви самі таких багато знаєте між своїми; а де-хто пішов в найми.

Як що хто йде в найми, то він за свою роботу бере так, як де платять або поденно або від штуки. Ось Андрію, за пиленє дров випадає 30 кр. на день і на жнивах у нас платять по 30 кр. на день. Слухайте, Андрію, а вам до роботи треба струмент?

А як-же, відповідає той, без пили на приклад ніяк не можна.

А у вас вона своя? питає Олекса.

Певно що своя, сам купив, каже Андрій, як би не мав пили то і не дістав би собі роботи.

А як би хто прийшов до вас та сказав би, на! мою пилу і йди робити на мене, я тобі буду платити поденно, а дошки сам для себе буду продавати, чи ви Андрію пішли-б до него?

Пішов-би, відповідає Андрій.

А пішли-б до него на роботу, як би він мав свої машини на фабриках і платив би вам по 30 кр. на день, каже Олекса.

Пішов-би і я і другі пішли-б зі мною, каже на се Андрій.

Чекайте, а як би вам платили по 15 кр. на день, питає Олекса, то щоб було?

А як-же можна чоловіку платити менше як 30 кр. в день, каже Андрій. І за ті нещасні 30 кр. ледви можно чоловіку прожити; ви і самі знаєте се, мені здається, що як би кождий не платив 30 кр. в день а менше, то він не мав би зовсім робітників.

Се значить, каже Олекса, що 30 кр. вам треба мати, що б прожити день, не бути голодним, убрати ся і вам з них нічого не останеть ся?

Де-ж там останеть ся! засміяв ся на то Андрій. Як би можно було прожити за меньшу поденну плату, ніж 30 кр., то ті, що шукають роботи, робили-б за меньшу плату. Я-б тоді теж робив би за меньшу плату.

Ну добре, каже Олекса, а чи не могли-б ви сказати, щоб вам платили більше?

Чи-ж ви сьмієте ся, каже Андрій. Хиба ви не знаєте Данилевського? Хоть слово йому сказати, він зараз скаже, що коли не хочу робити за сю плату то і не треба, на моє місце найдуть ся багато таких, що за ту-ж саму плату будуть, аби не померти як собаки з голоду.

От бачите, каже далі Олекса. Такий пан або фабрикант у нас се сам добре розуміє; він знає, що не може робітник працювати за меньшу плату, бо він би тоді не мав сил і хворів, і через те дає сю найменьшу плату. Пан, фабричний або всякий з грошима, наймає людей і так дивить ся на чоловіка: маєш сили до роботи, то йди до мене, я куплю твою силу і ти будеш робити на мене. Але сила до роботи теж не на віки, так само як і все, меньшиться; що я вам буду про се говорити; ви самі добре знаєте, як після денної роботи сили меньшають.

Знов пан або фабрикант потребує тієї сили, що купив, і на другий день, щоб йому щось зробила; все рівно, як віз, коли зломить ся, то його треба направити для нової роботи: з сієї сторони робітник для пана, се все одно як неживий чоловік, а якийсь струмент, котрий мусить безперестанно робити; все одно як колесо на вози, робить чоловік, часом се колесо підмажуть, щоб не скріпіло, і знов воно крутить ся все своє житє.

Бачить Олекса, що один і другий нахмурили ся, сидять засмучені, що така доля робучому чоловіку, неначе волю, якого годують, що б тільки робив і більш ні на що не зважають. Фабрикант ніколи на поломаний струмент не видасть більш гроший, ніж треба для його поправки, так само був би дурний собі, як би робітнику видавав більше ніж треба, щоб той поправив свою силу, котра пішла на роботу. Ні одному робітникови він не буде платити більше,

ніж щоб той з голоду не помер, бо як помер, то нікому буде робити.

Так само було і за часів панщини; там давали часом кавалок землі, на якій чоловік міг два дні в тиждень (неділю) робити на себе, але землі ніколи не давали більше ніж потреба було, що б не помирав. Тепер дають гроші і кажуть, роби з ними що хочеш; як в одному собі відмовиш, друге мати меш; поголодуєш, одежа буде за ті гроші. Як же хочеш, що б більше платити, то тобі на то скажуть, як Данілевський: йди до біса, на твоє місце найду другого. І справді, чи мало людей сидить без роботи і шукає, де-б її дістати; але-ж ніхто не може зовсім прожити. Так то завше і скрізь. Як по містах майстри призвичаили ся жити добре, то їм і плата більша, бо без них нікому робити те діло, котре вони тільки вміють. Ну, дивіть ся, от пан на приклад найме сто робітників до пилення дошок, дасть їм свої пили, то що-ж він з тими дошками буде потім робити, коли йому напилять?

А звісно що, каже Андрій, продасть.

Продасть правда, каже знов Олекса, але як продасть? Скільки ви зробити йому дошок за день?

Як що в двох, то сто аршин, відповідає Андрій, бо один чоловік зробить 50 аршин в день.

Так значить, що ті сто робітників йому зроблять в день 5000 аршин дошок, каже далі Олекса. Як що він буде продавати ті дошки, то він мусить собі вернути все, що його коштували вони, і за дерево і пили і плату. Сто чоловіків кожному по 30 кр., то виходить 30 зл.; як би

він взяв за ті дошки тільки, що вони його коштували, то чи був би задоволений з того?

А певно, що ні, каже хтось; йому з того нічого-б і не було; для чого-ж тоді йому, і шили та машини купувати і народ наймати.

Так бачите-ж, каже Олекса, ви і самі знаєте, що він не продає за 30 зл., а завше за 60 зл. і відразу виручає і свої затрачені гроші і має чистий дохід. А сі 60 зл. за що були йому заплачені?

А певно за сю роботу, яку робили сто робітників, бо він же сам нічого не робив, каже Андрій.

Добре, відповідає на то Олекса, значить, що вони виробили дошок за 60 зл., робітників було сто, то значить, що вони всі виробили товару на 60 зл. а то скільки заплатили кожному?

По 30 кр., каже Андрій.

Значить, каже далі Олекса, кождий робітник заробив 30 кр. на себе, а 30 на пана, кождий зробив значить, в день роботи на 60 кр., а сам він на жите має 30 кр.; се все визначає, що робітник може виробити в день більше, ніж йому треба, більше на 30 кр.; як би вся плата за його роботу ішла до него, то він мав би може тоді і свій куток на старість і міг би лучше їсти чи книжку яку купити. А тепер подивіться, що робить ся? Робітник не має нічого опріч своїх рук до роботи, як не дістане роботи, то мусить з голоду помирати. Робить же тепер пан так: він наймає робітника за 30 кр., бо тому 30 кр. конечно потрібні на жите, а так як

сей робітник виробляє в двоє більше, то все, що вище 30 кр., то поміщик чи фабрикант бере собі; а робітник дякує і за ті 30 кр., бо він хоч не помре з голоду.

Тепер ми, здається, добре зрозуміли, що ви кажете Олексю, відповідає Федір. Виходить так, що він нам буде платити, аби ми тільки вижили; менше того не може, бо ми-б тоді з голоду або хвороб помирали та послабили і нікому було-б на него працювати, а більш того не захоче, бо стільки є скрізь люду без роботи, що він завше знайде таких, що згодяться на роботу за що дасть.

Добре кажете, Федоре, відказує Олексю, і гаразд ви усе розумієте. Але робітник на селі, чи там коло жнив, чи коло оранки, чи коло молотіння, чи коло кожної иньшої роботи теж прецінь завше більше зробить аніж те, що потребує, аби він вижив.

А хіба не так? каже знову Федор. А то подивіть ся лишень, як пан продасть усе те збіжжя, що ми йому за цілий рік засіємо, позжнемо звеземо, вимолотимо, і коли нам все се сплатить, чи за рік, чи за місяць, чи поденно, що робили у него, то йому ще чимало в кишені зістається. А хто-ж то йому зробив, як не ми?

А хто-ж би, як не ми? відказує йому так само Олексю. І не тільки, що йому в кишені остається, але собі ще живе гарно в палаті з жінкою, з дітьми, і коний добрих має і з гостями бенкетує.

Ось возьмемо знову той приклад. що пан цілий рік платить робітникам по 30 кр. у день, то нам тоді легше буде усе порахувати. І от тепер покладемо, що пан спродав збіжжя і все те, що мав з маєтку за рік, що йому наймити поробили, та ще як би полічити все те, що він поїсть, випє та на свої примхи вживе, то і вийде, що з кожного наймита в день він також заробив 30 кр., так само як і той, що дошки різав. Ото-ж знову і випадає, що кождий наймит на селі зробить за день стільки роботи, що вона варта 60 кр., але як йому на життя потрібно тільки 30, то пан йому тільки 30 і дає, а других 30 кр. забирає собі.

А і справді так воно, а не інакше, каже Андрій. Принаймні певно, що те, що я або хто иньший з нас зробить за цілий день, більше коштує, аніж 30 кр., чи скільки там, що він нам платить.

Так, так, не інакше, каже далі Олекса. А ось тепер послушайте, як то з того панищина виходить. Ану, Миколо, порахуй, скільки то ми годин на день робимо в Андіївці?

Зараз, каже Микола, що весь час мовчки пильно до того прислухав ся. Ми працюємо від сходу сонця до заходу, літом довше, а зимою коротше; ось зараз сонце сходить о шестій годині рано, а заходить о осьмій вечером, то від шестої зранку до шестої з вечера дванайцять годин, та ще від шестої до осьмої дві години, то дванайцять та дві, разом буде штирнайцять;

але на південь ми відпочиваємо годину або і дві, нехай дві, то виходить робити доведеться в день дванайцять годин.

Гаразд, каже Олекса. А за ті дванайцять годин наймит на селі скільки заробить?

А ось відповідає Микола, ми рахували на 60 кр. Себ-то, як продати те, що зробить один робітник на селі за день, та відлічити усе те, що коштувало насіння, скотина і иньше, то лишиться ще 60 кр.; так ми рахували.

Добре; виходить, що чоловік на 12 годин зробить стільки, що коштує 60 кр., каже далі Олекса. А заплатять йому скільки?

А 30 кр., уже казали, відмовив Микола.

Гаразд. А сі 30 кр. він за який час заробить? питає Олекса. Коли він за 12 годин потрапить зробити стільки, що варто 60 кр., то який час він мусить робити, аби заробити отсі 30 кр., що йому заплатять?

А коли він цілий день мусить працювати, аби зробити на 60 кр., каже Микола, то слід би, що б зробити на 30 кр., працювати пів дня, себ-то 6 годин.

Се ти добре порахував, каже Олекса. Слухайте-ж люди добрі: виходить, що робітник, як я, або кожний з вас, потребує собі на прожиток 30 кр., бо йому лише стільки платять, а працювати на тих 30 кр. слід би 6 один; в шість годин кожний зробить стільки, що б йому вистарчило на прожиток такий, який він має за 30 кр. Отже виходить, що ті 5 годин, то кожний працює

на себе; але в день кожний мусить 12 годин робити. То на кого-ж він робить ті другі 6 годин!

Адже-ж, що на пана, аж скрикнули разом Андрій, Петро та Федор. 6 годин на себе, а 6 годин на пана. Що дня кожний робить на пана 6 годин.

Але-ж, питаєть ся далі Олекса, чи за ті другі 6 годин йому заплачено?

Та де там заплачено! каже Андрій. Коли ті 30 кр., що має заплати, він відробив за протягом першої половини дня, то других 6 годин робить так, дурно, за ніщо.

Гаразд кажете, Андрію, що за дурно. Кожний пан або завідчик, то дуже добре знає, що той зробить більше, ніж йому заплатять; бо інакше-б пан не мав ніякої користи. Пан тобі платить стільки, що б ти ледви міг вижити і ти се відробиш за пів дня, або і менше; але пан хоче, що б ти йому робив цілий день і 12 і 15 годин. Він тобі каже: я наймаю тебе на цілий день і плачу тобі за цілий день; і так воно лічить ся, що ніби пан тобі платить поденно, за цілий день. Але-ж се грабіж і несправедливо, бо пан тобі дає лише, скільки тобі потрібно на прожиток: то йому сі гроші за пів дня і відробиш, а *другого пів дня то вже робиш на пана за дурно, виключно на користь панську.*

То подивіть ся люди добрі, каже Андрій, се-ж зовсім таки несправедливо; я панови відроблю за пів дня те, що він мені заплатить, а решту,

То я роблю на него за дурно і то називається ся, що він заплатив мені за цілий день.

Легко зрозуміти, відповідає Олекса, що се грабіж та несправедливо; але-ж хіба пан чи завідчик має кого бояти ся? Він має землю, чи машини, а ти не маєш нічого, тільки лише свої руки. Ось пан у тебе і купує на цілий день твої руки, що б робили на него, на його ґрунті, а платить тобі стільки, що б ти аби тільки не здох з голоду, та що б міг знову і на другий день робити. А хіба-ж се не панщина? Що дня робиш пів дня на себе, а пів дня на пана. За тиждень ти робиш 6 день. А коли кожного дня дурно робиш пів дня, то скільки робити меш за тиждень?

Звісно, кричить Микола, що завше швидко рахував, 6 разів на пів дня, то так само ніби 3 цілі дні.

То виходить, каже Олекса, що 3 дні за тиждень робиш на себе, а другі три дні на пана; а хіба за часів панщини не так само було? Звичайно так само; робили 3 дні на себе, а 3 дні на пана, так само як і тепер. Тільки що тоді кожний чоловік бачив, що отсе він йде в поле робити на пана, а отсе на себе, і добре бачив свою кривду; а тепер ні один чоловік не бачить своєї кривди, бо гадає, що йому заплатив за цілу роботу, за цілий день. Тепер таку панщину відробляють не тільки наймити на селі, але і в місті по всіх заводах, то в фабриках; як тільки де-який пан чи завідчик, то в фабрикант, наймає робітника на роботу, то платить йому нібито за цілий день, а справді то лиш

стільки, що б той зміг ледви вижити, і заплату ту наймить відробив йому за пів дня або і менше, а решту часу то робить за дурно. В тім то і є саме злодійство; раніше кождий бачив, що робить три дні на себе а три дні на пана; а тепер, коли кого наймають, то кажуть, що йому платять за цілий день, і йому здається, що йому і справді заплатили за уся роботу, він собі міркує, що се зовсім справедливо, а се певне злодійство, бо йому заплатили тільки за половину, а часом то тільки за четверту частину його роботи, а решту то він зробив дурно. Таким чином ви бачите, що *панщина вправді є*: так само, як і була, тільки що народ її не бачить, бо народу затулили очі і він не бачить, де саме і як йому роблять таку страшенну кривду.

Коли Олевса се сказав, то в хаті зразу загомоніло мов в улику. Досі всі мовчали, що б не заважати Олексі, але тепер коли докладно зрозуміли, як то їх страшенно ошукують, а вони нічого про те і не знали, то вже не могли далі стерпіти і кождий забалакав. От Андрій каже:

Та де-ж правда, люди добрі? Коли чоловік потягне з панського жменю половин для свиний, то його за се злодієм називають, княми бють, а як пани таке злодійство чинять та живуть з того злодійства цілі тисячі літ!

Ой слухай, Андрію, кричить йому жінка, що се ти кажеш? Бог тебе покарає.

Бог мене ніколи не покарає, каже на то Олекса, коли я стоюти му за правду. А як що ти боїш ся пана, то бій ся, коли ти така дурна;

а я панів не бою ся, бо і на них повинна прийти кара божя. Хиба ти не чула, як в неділю піп казав в церкві проповідь, що буцім то сам Бог наказує людям слухати пана, бо уже така, каже. Божя воля на те, що б кождий завше був у своєму стані: пан у панському, а чоловік бідний у мужицькому. Бреше він як пес! Хиба може бути божя воля на те, що б один панував, а другий бідував? Що б один працював не покладаючи рук, а другий за дурно користував ся з його праці? Хиба може бути божя воля на те, що б люди ходили на панщину? Ми вже добре знаємо, що то не Божя воля, але через злочинство та розбигацтво панів так стало ся.

Андрієва жінка нічого на те не сказала, бо побачила, що її кажуть правду, а Андрій тим часом обізвав ся: пани нам ніби то волю дали та від панщини визволили. Як то вони нам очі затулили, що б ми і не бачили, що панщина зостала ся як і була, тільки ще гірше. Хто-б подумав, що вони і справді так народ люблять, аж вони тільки собі допомогли нас грабувати, а нам голови заморочили, що б ми йому краще служили.

Всі вони, що живуть з роботи паймига, що на них мужик за дурно робить, всі вони міцно стоять один за другого, всі вони помагають один другому, що б як найбільше задурити народ, та краще у купі грабувати.

А скажи, озвав ся з кутка старий Антон. скажи Олексю, чи тепер краще жити, чи краще було за панщини?

Тепер краще, бо народ порозумнійшав, кричить Андрій, і вже не довго дозволить над собою знущати ся!

Чекайте, Андрію, каже Олекса, я зараз розкажу Антонові докладно, чому тепер краще, ніж було за часів панщини. За панщини то кождий був так ніби прив'язаний до того шматка землі, на якому сидів; кождий бувало, на якому шматку землі уродив ся, так на ній ціле жите, робив панщину на пана, терпів знущання панів та урядників і ніколи навіть носа не висовував поза своє село, бо се йому не вільно було, бо мусів сидіти і працювати. Таким чином він ніколи ціле своє жите нічого не бачив поза своїм селом і думав, що так по цілому світі скрізь, як у него на селі, що так завше було, а значить, що завше чоловік на пана робив, і робити ме. Хоч у чоловіка нераз серце кипіло, що його бють, знущають ся з него, але він собі міркував: коли таке скрізь і завжде так було, то певно се Бог так зробив і так завше буде, то нехай-же дієть ся воля Божя. Ну, а тепер інакше: чоловік став вільний. Що правда, він не такий вільний, що б міг робити, скільки сам захоче, або спочати, коли знесилить ся, бо хоч його ніхто не пожене тепер кнєм до роботи, але-ж ніхто і копійки не заплатить, так, що і тепер не прикутий ніби кайданами до одного кутка землі, до одного пана, тепер чоловік може мандрувати, шукати де краще, переходити з села до города і з города до села, та часом здиває розумнішого від себе чоловіка, що більше вчив ся, і той йому

розкаже, що можна інакше жити на сьвіті, так, що б ніхто нікого не ошукував, а всі були рівні. Він побачить теж, що не тільки пан на селі ошукує свого челядника і завідчик свого робітника; побачить, що всі відробляють таку саму панщину, як я вам розказував. Він побачить і зрозуміє, що ті всі, що наймитів ошукують, що з праці мужиків живуть і хліб їдять з тієї праці що робітник на них дурно покладає, чи то буде пан поміщик, чи пан завідчик, чи майстер, що то все одна банда, і що всі вони міцно тримають ся один одного, помагають один другому, що б краще ошукувати та грабувати людий по цілому сьвіту. Ось як се все побачить і зрозуміє, то і скаже собі: коли вони всі помагають один одному, що б всіх робітників душити, то і *всі робітники, чи то з села чи з міста, чи то з Галичини чи то з Буковини, чи з відки, також повинні один одного тримати ся, один одному допомагати, щоб примусити панів, більше їх не визискувати.* От коли чоловік стане так думати, то значить, що він уже порозумнішав, вже знає, що треба робити, що б було на сьвіті інакше, а коли він сам порозумнішав, то захоче, що б порозумнішали і другі робітники, що б їх як найборше, як найбільше порозумнішало, що б полекшити свою долю і інакше жити на сьвіті. Кождий розумний чоловік побачить, що робітників всіх у купі далеко, далеко більше, ніж усіх панів та багатирів, що робітники, як сполучать ся до одної громади, то мати муть далеко більшу силу, ніж пани і зроблять те, що самі захочуть. От через що тепер

краще, ніж було за часів панщини: бо тепер народ може розуміти, може сполучати ся до купи, а за панщини не міг, бо жив у біді та в темряві. Тільки кожний, що уже порозумів, що уже знає, через що тепер на світі зле і що тепер на світі зле і що треба робити, що б було краще, повинен завше пам'ятати, що робітники і мужики тоді мають силу, коли вони всі сполучені до купи і коли їх як найбільше; повинен іншим робітникам розказувати те, що сам знає, що б як найбільше людей порозуміло. То ми називаємо організація. Розумієте?

Чого-б не розуміти, забалакали разом Антон, Микола, Федор та інші. Сполучити ся до купи всему робучому людови, чи то з села, чи з міста тримати ся разом і примусити всіх панів, що б робили те, що ми хочемо.

Се і розумію, каже на то Андрій, але одного не сказали, Олексю, як то треба все те чинити? бо гаразд, що ми всі робітники і мужики будемо тримати ся купи, але що-ж нам тоді робити, що б пани нас не визискували, що б ми їм не відробляли тієї панщини, що раніше і тепер відробляємо?

Правду кажете, Андрію, що не сказав сего. Пізно вже, надходить вечер, але коли хочете, то я вам коротко скажу, що треба робити.

Стривайте, Олексю, каже далі Андрій, чи справедливо я міркую? Мені здасть ся так, що коли вся наша біда від того, що нам не платять стільки, скільки нам слід, а далеко менше, то треба, що б нам більше платили? так, чи ні?

Так, так, обізвало ся кілька чоловіків, треба, що б нам більше платили, то нам краще і жити буде.

Та се розумієть ся так, каже Олекса, що нам було б краще, як би нам більше платили, але на се одна рада: ми мусимо лучити ся, бути у добрій згоді одні з другими. Коли одні домагають ся, що б їм більше Данилевський платив, то всі інші повинні їх підтримувати, не відступати, не так, як тепер де-які приходять до пана та кажуть: відправте пане тамтих, ми станемо до роботи дешевше. Правда, що важко так купи тримати ся, бо самі паматаєте, як ми міркували, що завше багато таких, що не мають роботи та помирають з голоду, і тому воліють хоч щось заробити, аніж нічого. А опріч того паматаєте нашу розмову про те, з чого пани живуть? От же з тої роботи, за яку не платять робітникам, а затримують собі. Але якби вони віддали робітникам все, що йому належить ся, що він виробив, то їм би самим нічого не лишило ся.

Сего власне і треба, каже Андрій, що б панам нічого не зістало ся, то вони тоді-б мусіли стати до роботи так само як і ми усі і то було б зовсім справедливо. Бо з якої річи дармоїди мають жити і нічого не робити?

Се ви справедливо, відповідає Олекса, кажете, що і пани повинні працювати рівно, кождий на себе, а не один на других. Тільки то біда, що поки пан є паном, то він робити не захоче і знайде завше таких, що згодять ся на него робити. А через що він є паном? Не через що інше, як через те, що він має землю, а люди

землі не мають, або мають дуже мало; от ті, що землі не мають, йдуть робити на панську землю, до пана в найм, а пан за те бере у людній частину роботи. Так само по городах за-відчики, то є фабриканти, мають свої машини, фабрики, заводи, а нарід нічого не має, тільки руки до роботи, от і йде в найми, стає до роботи по фабриках, а завідчик користується з їх роботи; платить робітникови за частину роботи а решту собі лишає. Таким чином ви і самі певне бачите, що вся біда йде від него, *пани мають землю та фабрики, а нарід не має нічого.* І поки нарід не мати ме ні землі, ні фабрик, доти пани будуть грабувати нарід. А для того треба, що б **земля і фабрики належали народови, усьому працюючому людови**, і тоді, лише тоді тільки не буде ні панщини, ані зlodіїв.

